

ШТРИХИ ДО ПОСТАТІ ПИЛИПА ОРЛИКА (на підставі його діаріуша)

*Час / Не має емоцій. / Він – безколірний.
Недотикальний. / Безшелесний...
А пронизує собою / Все: / Смеслотворить.
Роздатований час – / Як розлінована / Доля –
Несправжній. / Удаваний. / І замілький ¹*

Потреба прискіпливішого аналізу щоденника Пилипа Орлика зумовлюється тим, що знання істориків про емігрантський період його життя досить скупі. Так, Марек Вагнер, докладно переповідаючи події, які сталися відразу після 16 квітня 1710 р., про період 1722–1727 рр. подає, за браком даних, лише загальникову інформацію про те, що гетьман, «осамітнений, позбавлений підтримки рідних, живучи в тяжких умовах, і далі шукав підтримки європейських держав у спробах порозуміння з петербурзьким та віденським дворами. Цариця Катерина I хотіла повернути йому гетьманський уряд, але остаточно вирішила номінувати Данила Апостола» ². Як бачимо, у ці скупі рядки «втиснено» цілих шість років життя Орлика на еміграції. Запропоноване у цій статті дослідження інформацій діаріуша має на меті заповнити лише один рік у згаданому часовому проміжку – 1724-й. Спробую також окреслити своєрідну психографію ³ автора, адже до цього спонукає сам матеріал, бо в Его-документі гетьмана-вигнанця знаходимо глибоко особистісні реакції на все, що відбувалося як поряд із ним, так і в Європі, на міжнародній арені.

¹ Тарнашинська Л. *Його величність Час. Варіації на (філосо)тему*. Tarnashynska L. *His Majesty Time. Variations on a (Philoso)thème*. К., 2010. С. 110.

² Wagner M. *Filip Oplik hetman kozacki (1672–1742) // Hetmani zaporosczy w służbie króla i Rzeczypospolitej* / Pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze, 2010. S. 433.

³ Психографія – звернення до «душі письменника», відображеної в листах, щоденниках, літературних творах. Першорядну роль у цьому документально-мемуарному методі набувають свідчення родичів та друзів письменника, іноді анекдотичного змісту, див.: *Литературная энциклопедия терминов и понятий*. М., 2001. С. 834.

Важливі штрихи до постаті Пилипа Орлика виопуклюються ще виразніше, коли зіставити оригінал щоденника з його копією. Важкодоступність оригіналу та використання його копії-замінника призвели до неточних чи, принаймні, неповних уявлень про діаріуш та його автора. Тож у центрі мого аналізу буде як оригінал, так і копія: власну спробу ¹ порівняння копії з факсимільним виданням оригіналу ² буде доповнено й скориговано. Фрагменти діаріуша далі подаю у власному перекладі з польської, при цьому переклад латинських вставок виділено курсивом.

Копія щоденника з печаткою Пулавської бібліотеки Чарторизьких, екслібрисом Станіслава Замоєського 1804 р. і дозволом 1830 р. цензури на видання за підписом Я. К. Шанявського нині цілком доступна, однак порівняно з оригіналом навряд чи має велику цінність. Передусім, копія налічує всього 55 сторінок рукопису різних почерків, тоді як оригінал – 432 (вони, відповідно, склали 216 сторінок гарвардського факсимільного видання). Видаючи у 1936 р. розчитану частину діаріуша за 1720–1723 рр., Ян із Токарів Токаржевський Карашевич у вступному слові наголосив, що неповнота, а подекуди й скрайня неохайність копії «мала наслідком чимало хибних поглядів на автора щоденника» ³. Проте й копія, що я спробую показати далі, містить, хоч як дивно, важливі штрихи до біографії Орлика, які чіткіше прокреслюються за порівняння скопійованої версії з оригіналом.

Що ж до часу появи копії, то вважають, що її неповна версія з'явилася десь наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (на думку Омеляна Прицака, у 1780-ті рр.). За свідченням Яна Токаржевського, її зв'язав з оригіналом, а може, з якоюсь іншою копією, малознаний сьогодні Василь Незабитовський ⁴. Довідку про нього як про вихованця Київського університету подає московська «*Большая энциклопедия*» ⁵, проте віднайти сліди його збірки мені не вдалося. Відомо тільки, що саме цією копією послуговувалися, пишучи розвідки про Орлика, Францишек Равіта-Гавронський та Федір Голічук, а в наш час із нею працював Даніель Бовуа.

¹ Соболев В. *Помножені часом світи (факсиміле діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльно-зіставне вивчення, спроба перша)* // Схід. 2009, № 99. С. 3–11.

² *The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720–1726)* / With an Introduction by Orest Subtelny. Cambridge, Mass., 1989. P. 442–651 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. V).

³ *Діарій гетьмана Пилипа Орлика* / Опр. Ян із Токар Токаржевський Карашевич. Варшава, 1936. С. IX.

⁴ Там само.

⁵ Незабитовський Василь Андрійович (1824–1883) – вихованець Київського університету (1846), фахівець у царині міжнародного права, див.: *Большая энциклопедия*. В 62 тт. М., 2006. Т. 32. С. 9.

Копію справді зроблено досить недбало. Анонімні переписувачі керувались насамперед власним розумінням важливості зафіксованого в діаріуші, а відтак, багатьох записів не скопіювали, вилучили чимало промовистих для життєпису гетьмана подій чи обставин, деякі довільно проминали або коротко переказували, причому не обходилося й без переінакшення, особливо за контамінацій, коли з кількох записів робили один. Натрапляємо й на численні помилки: в оригіналі, наприклад, написано «частих гостей», а в копії – «чотирьох гостей», і т. ін. Подеколи доходило до курйозу, коли робилася перестановка порядку слів чи літер, і тоді замість слова «takowe» в копії виринали слово «katowe». Дещо оминалося, не виключено, й пізніше – з цензурних міркувань, як, наприклад, запис в оригіналі про ув'язнення в Петербурзі старшини, що підписала 1723 р. Коломацьку петицію. Цілком імовірно, той-таки варшавський цензор Шанявський, який у 1830 р. дозволив друкувати копію щоденника гетьмана-емігранта Орлика, підписав до друку вже «поправлений» варіант, адже ми навряд чи тепер дізнаємося, стільки разів і як саме троє копіювальників переробляли (якщо висновувати з трьох різних почерків) свою працю.

«Неовольтеріанець» (як висловився Ярослав Дашкевич ¹) Даніель Бовуа, хвалячи зусилля, затрачені з боку «терпеливих анонімних польських палеографів» ², водночас завищує значення ними зробленого. Справді, гарвардське видання щоденника читати «так само важко», як і оригінал, що зберігається в архіві Міністерства закордонних справ Франції в Парижі, тож Бовуа поставив за мету «проаналізувати ідеї Орлика без зайвих ілюзій» ³ на підставі копії, а відтак, може й сам того не бажаючи, нав'язав певний стереотип «доброї копії». Насправді ж копія спричинила до дезорієнтації, а подеколи й безапеляційних суджень та необ'єктивних висновків з боку дослідників. Так, сам Бовуа, посилаючись на копію, характеризує Орлика як «космополіта від народження», «хамелеона, який набирає забарвлення того, кому пише» ⁴, такого собі «павучка, котрий зачаївся на вигнанні в Салоніках і пише, пише весь час...» ⁵.

Тим часом Орлик, як свідчать його особисті записи в діаріуші, не «зачаївся», а мірою сил та можливостей діяв, передусім намагався вирватися

¹ Так цього відомого ученого зичливо кваліфікував Ярослав Дашкевич, оскільки скептично-іронічне і раціоналістичне мислення Вольтера мало великий вплив на наукову творчість Бовуа, див.: Дашкевич Я. *Постаті*. Вид. 2-е, виправлене й доповнене. Львів, 2007. С. 649.

² Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу // Український археографічний щорічник. Вип. 8/9. К., 2004. С. 323.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 325.

⁵ Там само. С. 326.

з-під примусової опіки турецьких влад. Про це особливо яскраво оповідає пропущений копіїстами текст про спалах епідемії від січня 1724 р., що загрожувала Орликові та його людям у Салоніках. На п'яти з половиною сторінках автор щоденника змальовує не лише перешкоди, які чинив мулла, не даючи дозволу на виїзд із «заповітреного» міста, а й спроби оборонити власну гідність:

2/21 У вівторок, не спавши цілу ніч від думок, які тривожили мене обмірковуванням учорашньої відповіді, отриманої від мулли, я їздив вранці до Кучук Ахмета Аги і розповів йому про все, що мені відповів мулла, і показав йому також «клітишариф» падишаха, тобто привілей, наданий мені на прокляту й злодійську протекцію, трактат із кримською державою і лист візира, писаний до мене, аби я короткий час затримався у Салоніках, перш ніж їхати до Стамбула, доводячи тим, що я тут не невільник, але гість падишаха, і не повинен мене мулла стримувати як невільника на місці в час такої великої небезпеки для мого життя. Виправдовував тоді Кучук Ахмет Ага мулла, що той сюди недавно прибув і не є добре про мене поінформований...¹.

Пилип Орлик докладно переповідає майже детективну історію своїх тривалих перемовин із муллою, котрий чинив гетьманові всілякі перепони, бо ж, судячи з усього, мав на це спеціальний наказ. Під час з'ясування стосунків², а головне шляхів досягнення мети, аби мулла врешті випустив його із «заповітраних» Салонік, гетьман пересвідчується, що перебуває під пильним оком султанових агентів і що тут за його діями уважно стежать³:

Зібрав тоді мулла багато агів на свідцтво, щоб знали й вислухали зобов'язання пана консула; казав при всіх тих свідках написати, що пан консул узяв мене на своє сумління, віру і поштивість та зобов'язався дотримати мене в цілості, що я звідти не поїду і що від розбійників у тому селі не буде жодної небезпеки. Ото дурний претекст, те село має понад 500 домів, і жодних розбоїв не чути не тільки там, а й по тутешніх дорогах, але тим шаленим претекстом він прикривав свої наміри⁴.

Усе це виводить Орлика з рівноваги та підсилює депресію, навіть власна господа видається йому ув'язненням. Сидячи у ній, він «чекав високої ласки Божої». Дізнавшись, що в селі Василькові, «за третину години дороги

¹ *The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. P. 510.

² Мулла «przez tegoż Czuhadara posłał do bramy ordinans, aby Pa[na] Consula y wszystkich Angielczykow wypuszczono z miasta, a o mnie powiedział, aby żadną miarą nie wypuszczano. Trapiło mię to tak wielkim frasunkiem, że mało nie oszalał, y nie mogłem całą noc spać», див.: Там само. С. 516.

³ Там само. С. 512–519, у копії – 152.

⁴ Там само. С. 516.

звідси, три дома заповітрилося», він записує: «Господи Боже, охорони нас від тієї зарази»¹.

Наступні записи відбивають наростання страху й непевності щодо подальшого перебування в «оплаканій землі»:

26/15. У понеділок рано дійшла до мене невтішна новина, яку мені розказано, що один тутешній селянин, будучи в Салоніках, заразився там пошестю, і, приїхавши сюди, сьогодні помер. Люди розповідають, що його ще живого винесено за село, щоб не заразив інших. Господи Боже, збережи нас з милосердя свого великого від такої страшної участі².

Орлик поневолі опиняється в епіцентрі трагедії, бо саме до нього як до авторитетної людини сусіди й приятелі звертаються по допомогу, консультації, пораду. Поруч із записами такого змісту Орлик ретельно копіює до діаріуша розіслані ним листи з тривожними рефлексіями про долю «малоросійського народу», «в якого прагнення захиститися нуль»³. Гетьман зізнається, що записує до свого щоденника листи для насолоди, яку отримає, коли буде їх перечитувати, щасливо звільнившись із турецької неволі⁴. Продовжує гнітити автора й тяжкий матеріальний стан родини, «безперестанне згадування про яку вражає до серцевини кісток»⁵. Все, що стосується дітей та дружини, зафіксовано проникливо й емоційно. Так, у роковини смерті сина Якова Орлик робить такий запис:

Моєму наймилішому синові виповнилося б 13 років, але важко противитися волі Божій, узяв його до своєї хвали, тому друга жадана душа торжествує, а мені залишив нескінченний жаль, тим більший, що він подавав більшу за всіх дітей надію завдяки рідкісному розуму, кмітливості та розторопності. Тож спочив у мирі мій коханий, мій єдиний улюбленець, і нехай благає за нас маєстат Божий. Був у мене на обіді отець духовний, їв з ним хліб смутку і болю⁶.

Утім, дещо приносить і втіху: з листа сина Григора Орлик дізнався, що його донька Анастасія вийшла заміж за генерала Стенфліхта, а весілля було таємним, без участі батьків та сестер і братів⁷.

У рік непевності й страху, коли шокуючі звістки про щоденні смерті не сприяли спокоеві, втіхою стають газети та книжки, яким Орлик радіє – як у випадку, коли французький священник надіслав йому нову латинську

¹ *The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. P. 531.

² Там само. С. 540.

³ Там само. С. 640.

⁴ Там само. С. 625.

⁵ Там само. С. 640.

⁶ Там само. С. 611.

⁷ Там само. С. 545.

книжку для читання¹. Він не тільки читає, а й пробує власні сили в перекладанні, записуючи, що завершив перекладати з французької вже чотири з шести книжок «про грецьку схизму»:

26/15 У неділю, 27/16 в понеділок, 28/17 у вівторок, 29/18 в середу нічого взагалі не діялося, сидів тільки в господі, як в ув'язненні, чекаючи в своїх гадках високої ласки Божої, коли визволить мене назавжди від цієї невилічливої резиденції, а точніше вигнання, а щоб повправлятися та розвіяти тугу, перекладав із французької мови на польську історію про грецьку схизму, яка охоплює, згідно з вказівкою автора, шість книг, три з яких я вже раніше переклав, а сьогодні закінчив четверту власне в часі виходу на нічне богослужіння [на честь] канону святого Андрія Критського².

Надзвичайної ваги Орлик надає газетам – французьким, голландським, італійським та німецьким, з нетерпінням чекаючи на їх прибуття разом із кораблями. Саме з французької газети, зокрема, він дізнався про арешт у Петербурзі козацьких посланців, які повезли в столицю Коломацькі чолобитні 1723 р. про поновлення гетьманських виборів:

Тоді ж увечері прислав мені пан англійський консул газети – як і раніше, французькі, але свіжіші, де, серед іншого, я вчитав те, що Порта відправила до Його Милості Царя з останньою декларацією одного агу з людьми французького посла по остаточну резолюцію: якщо захоче відійти з Персії і не цікавитися тамтешніми справами, а що взяв – віддати, бо час те повернути. Порта призначила [на відповідь. – В. С.] 40 днів, а тим часом не припиняє чинити великі приготування до війни, від чого й Цар Його Милість не спить, але потужно озброюється.

[Дізнався], що великий коронний гетьман смертельно паралізований, а тому, бажаючи за свого життя бачити свою доньку-одиначку в подружньому стані, видав її за його милість пана Денгофа, польного литовського гетьмана, давнього претендента на це одруження, і казав дати шлюб при своєму смертному одрі, щоб міг бачити останню потіху перед своєю смертю. Велика булава має бути віддана його милості панові Жевуському, польному коронному гетьманові, а менша з тих [...] ³ або його милості панові Потоцькому, київському воєводі, або його милості панові Хоментовському, мазовецькому воєводі.

Понад те, серед іншого, вартує уваги, що четверо полковників з України приїхали до Петербурга від цілого війська й від усієї нації до Царя Його Милості з суплікою, прохаючи, аби були повернені давні права і вольності та їхня сила, аби вони могли вільними голосами обрати собі гетьмана, без якого так давно залишаються під урядом, їм неналежним, – московських міністрів, за що Цар Його Милість наказав їх запровадити до фортеці і

¹ *The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. P. 525.

² Там само. С. 492–494.

³ Одне слово в рукописі нерозбірливе, а в копії цього фрагмента немає.

кинути до в'язниці, а за іншими полковниками – для взяття їх також у в'язницю – послав до України, і тужать усі, що той уряд гетьманський буде в Україні анульовано ¹.

Емоційні відрухи на газетну інформацію трансформуються у своєрідне колекціонування Орликом гостросюжетних та цікавих історій, виказуючи в гетьманові творчу натуру. Іноді ж це рефлексія співчуття, коли він дізнається, що в Берліні прусський король наказав узяти під варту його приятеля:

Пишуть у тих же газетах, що іспанський король взяв на себе обітницю само-тності, подібну до пілігримської, але замість очерету вживає якоїсь там ласки святого Якова. У Берліні прусський король наказав узяти в суворий арешт графа Россе, мого приятеля, міністра й шведського посла до берлінського двору, а також його людей, і наказав оголосити в місті, аби кожен, хто тільки щось має до того графа або до його людей, зголошувався, однак за що арештовано – не оголосив ².

В іншому випадку фіксація прочитаного у французькій газеті перевищує звичний переказ, являючи собою замалим не белетристичну новелу – як у розповіді про російського золотаря-умільця, якого цар жорстоко покарав. Схожий характер мають і декілька яскравих описів пережитого чи побаченого особисто. Естетично чутливий, Орлик докладно зафіксує, приміром, своє емоційне піднесення від спілкування з природою навесні; спостереження над причинами шанобливого ставлення турків до собак, які «чинять молитви, пожертвування та збір милостині, а найбільше годують псів»; живий інтерес до нової в місті людини – іспанця, що бачив усі «європейські краї» тощо ³. Орлика приваблюють яскраві, талановиті люди, з якими його зводить доля: наприклад, він із захопленням описує дивовижне уміння писаря Рафаеля Вілерояля грати одночасно на двох музичних інструментах – на флейті і барабані; виразним сарказмом позначено оповідь про ласого на хабарі Субашу ⁴ та ін. У стосунках із людьми різних професій, національностей та віросповідань гетьман виявляє себе мудрим і терплячим спостерігачем, як ось тут, в епізоді, коли йому вдалося залагодити конфлікт між молодим англійським купцем Вінстеном та французьким купцем Фабером, закоханими в одну дівчину:

6/26 У неділю ми вислухали богослужіння і Службу Божу у тій самій церкві Святої Параскеви, поїхавши я, пан колишній консул Джонс і теперішній Стефансон зі своєю родиною, тобто з дружиною, двома синами і двома доньками, і той Вінстен, молодий англійський купець, і три французьких купці

¹ *The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. Р. 492–494.

² Там само. С. 506.

³ Там само. С. 477–479.

⁴ Там само. С. 531.

Фабер, Іспанет і Дободжі, за годину дороги звідси до однієї криниці, над якою є та церква Святої Параскеви, мурована, маленька і розвалена, де було велике зібрання тамтешніх людей. Вислухавши там Служби Божої, на якій був тутешній єпископ з іншими духовними, ми з'їли обід і розпочали було полювання, до якого приєднався і єпископ, але нам його перебив дощ, через що ми повернулися до села, до наших господ. Полювання, однак, не скінчилося без галасів, коли спершу прийшло трое п'яних яничарів, і один з них намірився стріляти зі своєї яничарки прямо до намету, в гурт, де ми сиділи, проте дехто з наших, напавши, повиривав у них зброю, а самих прогнали. Потім француз Фабер почав кричати на англійця Вінстена, а я заспокоїв і розважив їх словами. Причиною цього були ревності до старшої доньки теperішнього англійського консула Стефансона, до якої Вінстен залицяється, а той другий старається даремно. Роз'їхалися ми, однак, спокійно ¹.

Посередницькі здібності Орлика виходять за суто приватні межі, коли йому випадає місія (і він її успішно виконує!) залагодити поважніший, можна сказати, державної ваги конфлікт – між попереднім та новоприбулим англійськими консулами у Салоніках ².

Орлик був, поза сумнівом, книжною людиною. Про його читацькі вподобання та ерудицію вже чимало написано ³. Тут же варто додати, що Псалтир, Еклезіаст, твори св. Августина – це ті книжки, з якими він не розлучався, шукаючи потіхи у вірі. Інший бік його лектури становила антична класика – Геродот, Страбон, Пліній, Вергілій, Овідій. У Швеції Орлик купує голландське видання 1719 р. книжки «Телемак» Фенслона і читає її на шляху до Салонік. У його бібліотеці натрапляємо також на твори нових європейських авторів – Данте, Мольєра, Шекспіра. Так, із шекспірівських трагедій «Ричард III» та «Король Лір» Орлик у 1728 р. робив нотатки французькою мовою; залюбки він читав і твори відомих французьких проповідників.

Врешті, до чеснот гетьмана треба віднести його особливу релігійність: як зауважував Борис Крупницький, «цілий світогляд його перейнятий побожністю: вона в нього проста, тверда, органічна і zarazом теоретично обгрунтована» ⁴. Орлик уважний до особливостей обряду: так, у щоденнику натрапляємо на влучне й докладне порівняння грецької Великодньої служби

¹ *The Diariusz podrozny of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. Р. 557–558.

² Там само. С. 623.

³ Борщак І. *Данте й Орлик* // Українська трибуна (Варшава). 1922, № 22. С. 2–3; Його ж. *L'atamanno ucraïno Filippo Orlik su Dante* // L'Europa Orientale. 1924, № 3. Р. 169; Його ж. *В книгозбірні гетьмана Орлика* // Літературно-науковий вісник. 1923, кн. 11. С. 260–266; Його ж. *Пилип Орлик – книжник* // Бібліографічні вісті. 1929, № 2–3. С. 48–53; Зленко П. *Українські приватні бібліотеки (Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Кирила Розумовського)* // Українська книга. Львів, 1937. Число 9–10. С. 197–203.

⁴ Крупницький Б. *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності*. Варшава, 1937. С. 175.

з українською ¹. Зворушують приязні стосунки гетьмана зі своїм сповідником – літнім болгариним; оповідається, як автор разом із сином Михайлом (єдиним з-поміж восьми дітей, що перебував при батькові в Салоніках) та слугами приймає причастя ².

Орликова побожність не перекреслює його відкритості до інших конфесій. Так, він не тільки відвідує католицькі меси, а й щиро шкодує, що якогось разу сам не почув проповіді, виголошеної його приятелем-французом Піпері, і що її, не знаючи французької, не зрозумів Орликів слуга Кароль ³. А ось запис про відвідання французької каплиці:

16/5 У неділю на Великдень цілий день була дощова холодна непогода, тому у мене ніхто з греків не побував із привітаннями, і сам я після звичайного грецького богослужіння сидів упродовж цілого дня вдома, нікуди не виходячи. Хотів бути на службі й на проповіді у французів, але мене не пустила непогода.

17/6 У Великодній понеділок трохи розпогодилося. Після літургії вранці були в мене з привітанням зі святом священики церкви святих Константина та Єлени з усіма своїми прихожанами; після їхнього відходу я трохи побув у господі, потім ходив на службу до французів, але проповіді не було ⁴.

Неабияку увагу Орлика привертають сакральні символи та чудеса, що бачимо з надзвичайно детального запису про сходження у Єрусалимі вогню від Гробу Господнього – і за поясненнями очевидця, і за власними спогадами з 1713 р., коли йому про це оповідав єрусалимський патріарх в Адріанополі:

26/15 У вівторок рано поїхали Міхал з Яном та з Іваном, візником, на куропатки, а я прийняв ліки. Один чернець родом зі Львова, який перед тим служив за хлопця у мого канцеляриста Чуйкевича, сина генерального судді, відвідав мене сьогодні. Він приймав габіт на Синайській горі, звідти був у Єрусалимі біля Гробу Господнього, а звідти зайшов сюди, спершу відвідавши Афонську гору. Він розповів, що спеціально прийшов до отця Кирила, синайського протосингела, який перебував тут і поїхав до іншого місця для збирання на свій монастир милостині, але має знову повернутися.

27/16 У середу приходив до мене той самий ченець і подарував мені миро з Гробу Господнього і три свічки, що горіли тим вогнем, який щороку сходить на Гріб Господній у Велику Суботу. Вчора він дав мені малий глиняний образок Втілення Божого, розповівши, що там, у Єрусалимі, а найбільше в монастирі святого Сави, беруть святу землю з Голгофи, з Віфлеєму, з Гефсиманії, з Оливної гори та інших місць і, змішуючи її з йорданською водою, роблять глину, а з неї роблять такі карбовані образки, роздаючи прочанам

¹ *The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. P. 480.

² Там само. С. 485.

³ Там само. С. 486.

⁴ Там само. С. 486–487.

на благословення. А щодо тих свічок, то я питав його, чи він знає, у який спосіб сходить вогонь, і він відповів ствердно. За його розповіддю, що у навечір'я Великої Суботи патріарший намісник з цілим духовенством та усім народом тамтешнім і прибулим починає звичайне богослужіння, літанію і процесію у церкві Воскресіння Господнього, де перебуває Святий Гріб Господній, і прийшовши до Гробу Господнього, падає хрестом молячись, і доти не встає, аж доки на Гробі Господньому не покажеться той святий вогонь, а швидше якась надприродна світлість. Її пильнує турецький чауш, призначений пашею, і як тільки зауважить, то повідомляє. Потім патріарший намісник, зайшовши до Гробу Господнього, збирає ту світлість руками. Вона спершу схожа на дощову краплю або росу, що виступає на Гробі Господньому, а потім одночасно й разом, і незримо, запалює лампи, загашені перед вівтарем у Великій Церкві, і свічки, які тримає в руках патріарший намісник або сам патріарх, коли буває там присутній. Із тими запаленими свічками він виходить від Гробу Господнього і благословляє людей тими запаленими свічками, тримаючи в руках дві великі їх зв'язки, і притуляє їх до бороди і до волосся так близько, що вогонь огортає всю голову з волоссям і бороду, але зовсім нічого, ані єдиної волосинки не спалює. Від нього всі, хто там є, запалюють свої свічки, тримаючи їх для цього зумисне зв'язаними. Ця розповідь збігається з усіма іншими, які я раніше чув від різних прочан та від самого єрусалимського патріарха в Адріанополі в 1713 році, коли був там у своїх інтересах в Османській Порті під час перебування самого турецького імператора і небіжчика шведського короля ¹.

Коли говорити про будні Орлика, то вони насамперед були заповнені дипломатичним листуванням. Час від часу він зазначає, як багато зусиль витрачає на листи, у тому числі на відправлення листів особливо важливих:

20/9 У четвер продовжував те саме послання до Стамбула і завершив його вночі.

21/10 У п'ятницю вранці після служби Божої, переписавши французького листа до його милості пана англійського посла, що був складений мною з великою працею, опечатав усе послання і відіслав його на руки пана консула, який сьогодні відправить з власним посланцем до Стамбула. Листи мої, всі під датою 19/8, написано в даний момент, а копію того листа, що я писав до його милості пана англійського посла, тут додаю для пам'яті ².

Окремою сторінкою пам'яті Орлика є все, що пов'язане з іменем Івана Мазепи: автор дедалі більше переконується у правоті Мазепиних планів, не забуваючи й молитися за нього ³.

¹ *The Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. Р. 590–593.

² Там само. С. 489.

³ Див.: Соболев В. *Дух Мазепи в діях та «Діаріуші» його наступника (на матеріалі факсиміле его-документа Пилипа Орлика)* // Схід. 2009, № 100. С. 59–65; Її ж. *Щоденник Пилипа Орлика про історичні перспективи України* // Acta Albarutenica. 2010, № 10. С. 215–223.

Діаріуш фіксує також моменти відпочинку, коли мало не святом стає, наприклад, поїздка до цілющого мінерального джерела:

...полюючи, заїхали ми до однієї мінеральної води, що зветься Святою Параскевою – по церкві, яка колись тут була, а нині залишаються тільки її руїни. Однак є мінеральна вода, вона б'є з джерела, оточеного впадим і розваленим муром, звідки видно, що колись перед тим тут були теплиці, бо вода теплувата і протічна. Турки не ремонтують тріщин, щоб не довелося ремонтувати церкви, а християни не можуть за браком коштів, бо на це треба клопотатися про дозвіл у Стамбулі і видати гроші. Відправляють, однак, там щороку богослужіння в день Святої Параскеви, чиє вшанування припадає в цьому місці на 26, і буває там велике зібрання людей з Тесалонік та навколишніх сіл. Вони стають великим табором упродовж кількох днів і купуються в цій воді, як і сьогодні ми застали одного турка, який купався. Посидівши там трохи під деревом, ми поїхали до фільварку Кучук Ахмета Аги, який зараз обіймає посаду паші. Там є один потурчений швейцарець Субаша, що має за дружину українку з-під Львова, також потурчену...¹.

Дозвілля заповнювали також зустрічі з цікавими людьми. Орлик неабияк цінував «дискурси», як він називає бесіди в колі знайомих і приятелів, а серед них були консули, дипломати, священники, ченці, єзуїти, купці, що привозили новини зі світу, листи, газети. Часом, однак, могли траплятися й певні казуси, але Орлик знаходив вихід зі становища, як бачимо з ось цих записів:

18/7 У суботу просив до себе французького консула на завтра на обід разом з її милістю, але той відмовився через слабкість її здоров'я, проте обіцяв винагородити мене і без умовностей сам до мене прийти зі своєю дружиною просити супу. Однак щоб не перетворилося на непотріб те, що було приготовлене для їх прийняття, то я запросив замість них пана англійського консула з його родиною, пана Джонса, колишнього консула, також англійського, Вінстена і тлумача, аби завтра в мене з'їли той-таки обід.

4/24 У суботу пополудні був із візитом у нового французького консула, який прийняв мене з великою честью, дякував мені зі своєю дружиною за надання їм карети з кіньми, а коли я там сидів, прийшли три турецькі військові кораблі від Гати до тутешнього порту, щоб забрати звідси амуніцію – порох та олово – і відвезти її до Константинополя. Цей консул видався мені гречнішим за попереднього, і з більшим досвідом. Він добре вміє по-латині, бо був секретарем французького посольства до Отоманської Порти і довго мешкав у Стамбулі при послі, але не хотів до мене ані слова вимовити по-латинському, тож вся наша розмова точилася французькою, і мусив я з ним, як міг, і з його дружиною, а також із французькими купцями, котрих було чимало, спілкуватися по-французьки².

¹ *The Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. P. 553.

² Там само. С. 611–612, 616.

Наведені вище приклади, як і ті, що залишилися поза межами статті, вразно показують переваги оригіналу діаріуша над його копією. Вона, звісно, важлива як свідчення про систему цінностей, на які орієнтувалися польські копіїсти, переписуючи оригінал у деяких місцях уважно, а в деяких пропускаючи те, що, на їхню думку, було неважливим. Тож не дивно, що, користуючись копією, Даніель Бовуа дійшов висновку, що в голові напівв'язня Орлика панувала круговерть, хоча радше варто говорити про круговерть у головах копіїстів. Що ж до оригіналу діаріуша, то, незважаючи на його своєрідну жанрову структуру типу *silva rerum*, тут можна простежити кілька провідних мотивів: тривогу за власне життя; вболівання над долею своєї родини, підсилене цілковитою неясністю майбутнього; невтомні зусилля нав'язати контакти з сильними світу і заангажувати їх у проблеми України; врешті, прагнення якомога швидше вирватися із Салонік – і то не тільки тому, що перебування тут було обтяжливим, а й для того, аби бути вільним у запланованих діях та з'єднатися з родиною.

Діаріуш Орлика за 1724 р. – це щоденник в'язня, але, як слушно зауважив Даніель Бовуа, це «водночас і дещо більше, бо його писав типовий представник Східної Європи, значно ближчий до сарматського бароко, в душі якого його було виховано, ніж до Просвітництва, що лише зароджувалося»¹. Характеризуючи Орлика як людину, Борис Крупницький теж наголошував на «бароковості» цієї постаті:

Ми не маємо тут діла з натурою суцільною, простолінійною, висіченою з одного твердого матеріалу. Це цілком барокова фігура з різними вихлястими лініями. Орлик був удачею сангвінік із різними переходами від найбільшого оптимізму до найглибшого відчаю, і почасти меланхолік [...]. Він був те, що німці називають «Kampf natur», непосидючий, нетерпеливий, жадібний нових вражень. [...] Незважаючи на те, що гетьманові судилося вести дуже тяжке життя і йти нераз на певні компроміси, мусимо признати, що душа його була й залишалася чесною і щирою, здатною до найбільших обмежень і самопосвяти².

Таку власне людину, сповнену живого інтересу до всього, вразливу, активну представляє в щоденнику широкий тематично-образний калейдоскоп записів – від міні-новел до рецепта на біль голови, справдженого особисто³

¹ Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу. С. 324.

² Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). С. 173–174.

³ *The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1720–1726)*. Р. 499.

чи до щирого захоплення веселим юнаком – «жидовіском добрим, веселим, потішним»¹.

Даніель Бовуа, попри інспірований копією щоденника критичний погляд на його автора, насправді фактично розвиває цитовану вище думку Крупницького, бо ж також пише про своєрідні, «дивні» шляхи національної ідеї, як вона прочитується зі сторінок Орликового діаріуша: «Абстрагуючись від такої гри масок, яка коливається – як шекспірівська драма – між величним і мізерним чи дріб'язковим [...], ми запам'ятаємо, зокрема, спосіб, завдяки якому національна ідея утвердилася і дивно розвивалася»². Якщо виходити із засади, що національна ідея як така «не потребує дефініції», то Орлик як її репрезентант заслуговує на глибоке і всебічне вивчення, і щоденник надає для цього щонайбагатшу інформацію.

¹ Там само. С. 558.

² Бовуа Д. *«Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу*. С. 345.